

De nazi-economie

DR. H. VAN CAPELLE*

In dit artikel, dat een vervolg is op het onlangs in *ESB* verschenen artikel over de Duitse super-hyperinflatie, wordt de economische ontwikkeling in Duitsland besproken vanaf de machtsovername van Hitler tot aan het eind van de tweede wereldoorlog. Aan de orde komen het streven naar autarkie en „Lebensraum“, de werkloosheidsbestrijding en de financieringspolitiek van de overheid. Tevens wordt ingegaan op de samenhang tussen de economische politiek en de oorlogsplannen en -handelingen, de Blitzkrieg-economie (kanonnen en boter) en de totale-oorlogseconomie (kanonnen i.p.v. boter).

Inleiding

Op 30 januari 1933 benoemde rijkspresident Von Hindenburg Adolf Hitler tot rijkskanselier van Duitsland. Hitlers „koude staatsgreep“ was gelukt; de verovering van de macht van binnenuit, zonder revolutie of burgeroorlog 1). De conservatieven Hugenberg en Von Papen, beiden lid van Hitlers nieuwe kabinet, dachten de nieuwe rijkskanselier als het ware „geëngageerd“ te hebben. Hitler, de revolutionair, zou zich, volgens hen en volgens tal van leidende industriëlen en grootgrondbezitters, door zijn nieuwe regeringsverantwoordelijkheid wel tot een aanvaardbare, burgerlijke rijkskanselier transformeren. Men vond dat Hitler, die al meer dan tien jaar lang propageerde, dat als hij maar éénmaal aan de macht was, alle problemen snel zouden worden opgelost, maar eens een kans moest krijgen om zijn beloften in te lossen 2). Tal van zijn politieke ideeën met begrippen als „Lebensraum“, antisemitisme, anti-marxisme, „renteslavernij“ enz., hield men voor louter propaganda, zo niet voor avontuurlijke fantasie 3).

Hitlers economische opvattingen

Gedurende het nationaal-socialistische regime in Duitsland (1933-1945) heeft Hitler als onbetwist dictator doorslaggevende invloed uitgeoefend op het nationaal-socialisme en op het gevoerde economische en handelspolitieke beleid. Hitler was het, die uit de kleine „Deutsche Arbeiterpartei“ van de machinebankwerker Drexler, een miljoenenpartij wist te formeren. Om zijn politieke (en indirect ook zijn economische) doeleinden te bereiken, presenteerde hij niet zozeer een echte politieke partij, maar de nationaal-socialistische „Weltanschauung“. Als we spreken over het nationaal-socialisme, is het eigenlijk beter de term „Hitlerisme“ te gebruiken, want als geen ander binnen de NSDAP heeft Hitler het nationaal-socialisme niet alleen als politieke beweging, maar ook als politieke partij een eigen gezicht gegeven. Gezien zijn dominerende positie in Duitsland gedurende de jaren 1933 tot 1945, is er alle reden om aandacht te schenken aan de relatie tussen Hitler en de economie.

In zijn talrijke redevoeringen is moeilijk een echte rode draad te vinden op economisch gebied. Zijn redevoeringen waren meer op opportunistische wijze afgestemd op de talrijke belangen van de diverse groepen van toehoorders. In toespraken tot bijvoorbeeld industriëlen was hij aanzienlijk

duidelijker en gematigder dan tot boeren en middenstanders, waar hij het vage beeld opriep van een autarkisch Duitsland, met daarin een centrale plaats voor de boeren en middenstanders, verlost van de „renteslavernij“ en van het „internationale beurs- en bankkapitaal“. Het blijkt dat Hitler zich interesseerde voor economische kwesties, voor zover deze hem van dienst konden zijn in zijn niet aflatende strijd om de macht. Nadat hij die in 1933 eenmaal had veroverd, zag hij de economie als één van de vele hulpmiddelen — zij het weliswaar een belangrijke — ter verwezenlijking van zijn „Lebensraum“-imperialisme en anti-semitisme 4).

Hitlers denken was doortrokken van het sociaal-darwinisme, waarbij de strijd om het menselijk bestaan als het grondbeginsel en het recht van de sterkere als het grondrecht van de samenleving worden verkondigd 5). Hitlers programma en ideeën waren zeker niet origineel; het waren veelal clichés van radicale en volkse „pan-germaanse“ politieke denkbeelden, zoals die te vinden waren in de nationalistische en antisemitische pers 6). Bij al zijn redevoeringen appelleerde hij niet zozeer aan de feitelijke kennis of het politieke bewustzijn van zijn toehoorders, maar bijna uitsluitend aan het gevoel. Hij wilde de massa achter zich zien te krijgen en de massa omvatte iedere groepering van de samenleving, kortom datgene, wat door de nationaal-socialisten met de term „volksge-meenschap“ werd aangeduid.

Daartoe behoorden onder andere ook de Duitse industrië-

* De auteur is hoofdredacteur van het blad *Marketing Magazine* (uitgeverij Intermediair). Hij promoveerde in 1978 bij prof. dr. J. H. van Stuijvenberg op het proefschrift *Economie en buitenlandse handel in nationaal-socialistisch Duitsland*, dat onder de titel *De nazi-economie* bij Van Gorcum is verschenen.

1) A. Bullock, *Hitler*, Utrecht, 1954, blz. 120-121. H. van Capelle, *De nazi-economie*, Assen, 1978, blz. 88.

2) K. D. Bracher, *Die nationalsozialistische Machtergreifung*, deel: *Stufen der Machtergreifung*, München, 1974, blz. 90 e.v.; L. Graf Schwerin von Krosigk, *Es geschah in Deutschland*, Tübingen, 1951.

3) E. Nolte, *Der Nationalsozialismus*, München, 1973, blz. 75-76.

4) Dit blijkt onder meer uit een ontwerp van een „open brief“ van Hitler aan rijkskanselier Von Papen, als antwoord op diens redevoering voor het Bayerische Industriellenverband in München op 12 oktober 1932; zie Bundesarchiv Koblenz, Privatkanzlei Adolf Hitler, microfilm T 81, rol 1, nr. 11448.

5) E. Deuerlein, *Hitler*, München, 1969, blz. 34-37.

6) A. Bullock, op. cit., blz. 28.

len en economen, die Hitler voor zijn NSDAP moest zien te winnen. Uit zijn sociaal-darwinistische ideeën vloeide de stelling voort dat de economie ondergeschikt zou moeten zijn aan de politiek: „eerst een politiek en militair sterke staat, die zwakkere staten kan bezetten en economisch kan uitbuiten, dan pas een bloeiende economie” 7). Zonder nieuwe „Lebensraum” kon Duitsland nooit over een krachtig en gezonde economie beschikken, aldus Hitler.

De verovering van „Lebensraum” is één van de onvoorwaardelijke constanten geweest in Hitlers denkbeelden. De stichting van een continentaal Duits imperium stond hem voor ogen, dat zich moest uitstrekken over het grootste deel van het vasteland van Europa. Hij was ervan overtuigd dat Duitsland op den duur onafhankelijk moest worden van de rest van de wereld. Zonder voldoende „Lebensraum” zou ook de economie zich niet optimaal kunnen ontwikkelen en zonder een sterke machtsstaat kon een land geen sterke en gezonde economie hebben. Hij wees daarbij op Engeland, dat volgens hem toch met de allergrootste brutaliteit zijn economische veroveringen met het zwaard had uitgevoerd en niet alleen door middel van een sterke binnenlandse economie.

Toen Hitler eenmaal aan de macht was wilde hij zo snel mogelijk de werkloosheid oplossen en eveneens snel, doch beperkt, de herbewapening aanpakken. Beide zaken achtte hij van primair belang in zijn streven naar de Duitse machtsstaat. Om Duitsland tot een machtsstaat (een „Grossraum”) te transformeren moest er na de opheffing van de werkloosheid wel een belangrijke keuze worden gemaakt ten aanzien van de richting van de economische groei: of een (her)oriëntering van het Duitse bedrijfsleven op de wereldmarkt of op de binnenlandse markt, hetgeen eigenlijk inhield: of een hogere levensstandaard voor de Duitse bevolking met meer consumptiegoederen, waarbij geen plaats was voor de ideeën over autarkie, vergroting van de „Lebensraum” en een in die Duitse machtsstaat functionerende „Grossraumwirtschaft”, of een toename van de militaire kracht door middel van een uitbreiding van de zware industrie waarbij (gewelddadige) territoriale expansie zou kunnen plaatsvinden. Zoals bekend koos Hitler voor het laatste . . .

Eerste vierjarenplan

Het meest urgente probleem, waarmee de regering-Hitler direct na de machtsovername werd geconfronteerd, was een zo spoedig mogelijke opheffing van de massale werkloosheid. Het hele prestige van het nieuwe regime hing af van het slagen daarvan 8). Op 1 februari 1933 kondigde Hitler zijn eerste vierjarenplan af „zur Rettung des Deutschen Volkes, zur Sicherung der Deutschen Ernährung, und zur Rettung des Deutschen Arbeiters durch einen machtvollen Angriff auf die Arbeitslosigkeit” 9). Voor de inschakeling van de werklozen in het arbeidsproces stond slechts een bedrag van 600 mln. Rijksmark ter beschikking (het bedrag was afkomstig uit fondsen van het vorige kabinet). De eerste maatregelen van het nieuwe regime sloten voorlopig geheel aan bij de reeds door de kabinetten-Von Papen en -Von Schleicher gevoerde economische politiek (van „deficit spending”) en lieten weinig zien van een specifiek eigen nationaal-socialistisch economisch beleid. Een systematische, goed doordachte aanpak van de economische politiek ontbrak. In een redevoering op 28 februari 1933 voor hogere NSDAP-leiders bracht Hitler niettemin enige duidelijkheid wat betreft de te voeren economische politiek: ondanks de successen op het gebied van de werkloosheidsbestrijding (de werkloosheid was gedaald van 6 mln. in 1932 tot 5,7 mln. eind 1933) zou het Duitse volk sombere tijden tegemoet gaan; binnen acht jaar zou een ernstige economische crisis ontstaan, die het gevolg zou zijn van gebrek aan afzetmarkten. De enige oplossing was het veroveren van nieuwe gebieden („Lebensraum”), die traditioneel tot de Duitse (Germaanse) invloedssfeer behoorden. Om die nieuwe gebieden te veroveren, zouden „kurze, ent-

scheidende Schläge, erst nach dem Westen, dann nach dem Osten nötig sein werden” 10).

Hieruit blijkt zonneklaar dat Hitler reeds van 1933 af streefde naar een gewelddadige territoriale expansie. Bovenstaande uitingen weerleggen tevens de wijdverbreide opvatting dat de nazi-economische politiek in twee volledig te scheiden perioden uiteen zou vallen: de eerste periode uitsluitend gericht op de opheffing van de werkloosheid (dit zou met de (her)bewapening niets te maken hebben) en de tweede periode uitsluitend op de (her)bewapening 11). Hitler bracht daarentegen reeds vanaf het begin van zijn machtsaanvaarding een zeer bewuste koppeling tot stand tussen enerzijds het opheffen van de werkloosheid en anderzijds het opvoeren van de (her)bewapening.

In de verbinding van zowel politiek/militaire als economische doeleinden, is het specifiek eigene van de nationaal-socialistische economische politiek te zien 12). De „Autobahnen”, ook wel „Strassen des Führers” genoemd, waren hiervan een typisch voorbeeld: als het spectaculairste onderdeel van het eerste vierjarenplan brachten zij aan honderdduizenden werklozen werk, terwijl zij tevens een „gunstig” verloop van de latere „Blitzkriege” hebben bevorderd.

Met het eerste vierjarenplan introduceerde Hitler (na vier maanden) een eigen programma ter bestrijding van de werkloosheid. Het zogenaamde „Reinhardt Plan”, dat op 1 juni 1933 tot wet werd verheven en was genoemd naar de grote initiatiefnemer achter dit plan, de staatssecretaris van Financiën Reinhardt, verbond een werkverschaffingsprogramma van de overheid ter hoogte van 1 mrd. Rijksmark met tal van fiscale faciliteiten ter activering van de particuliere investeringen. Het „Reinhardt Plan” werd het kernstuk van de nationaal-socialistische werkverschaffingspolitiek en zou rond 1 mln. werklozen weer aan het werk helpen. In juni 1933 werd ook de wettelijke basis gelegd voor de bouw van de „Autobahnen”, een plan dat reeds in grote trekken was ontstaan tijdens de republiek van Weimar, maar dat door de nazi's pas tot uitvoering werd gebracht. In september 1933 werden bovengenoemde plannen aangevuld met een tweede plan in de vorm van een bijzondere wet tegen de werkloosheid. Hiervoor werd nog eens 0,5 mrd. Rijksmark uitgetrokken in de vorm van de belastingfaciliteiten en overheidssubsidies.

Het „Wirtschaftswunder” van Nazi-Duitsland

Het eerste vierjarenplan bleek succes te hebben (zie tabel 1). Binnen vijf jaar was de werkloosheid vrijwel geheel verdwenen, terwijl b.v. Groot-Brittannië in 1939 nog altijd één miljoen werklozen telde en de Verenigde Staten na de eerste hoopvolle jaren van de „New Deal” in 1936 weer met een grote stijging van het aantal werklozen te kampen kregen. Ook de stijging van de industriële productie in Duitsland gedurende deze vooroorlogse jaren was fors. Vooral de productie van kapitaalgoederen steeg snel na 1933; de productie van consumptiegoederen bleef daarbij achter (zie tabel 2).

In Berlijn, Neurenberg en München verrezden pompeuze,

7) E. Klöss, *Reden des Führers*, München, 1967, blz. 26; A. Hitler, *Mein Kampf*, blz. 167: „Immer wenn in Deutschland ein Aufschwung machtpolitischer Art stattfand, begann sich auch die Wirtschaft zu heben, immer aber wenn die Wirtschaft zum einzigen Inhalt des Lebens unseres Volkes wurde, brach der Staat zusammen und riss in einiger Zeit die Wirtschaft mit sich”.

8) D. Petzina, *Die Wirtschaft unter dem Nationalsozialismus*, Stuttgart, 1973, blz. 743.

9) M. Domarus, *Hitler, Reden 1932 bis 1943*, Wiesbaden, 1973, deel 1, blz. 191-195.

10) K.D. Bracher, op.cit., blz. 144.

11) D. Petzina, *Hauptprobleme der deutschen Wirtschaftspolitik 1932-1933, Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* (VJHZ), 1967, deel 4.

12) E. Hennig, *Thesen zur deutschen Sozial- und Wirtschaftsgeschichte 1933 bis 1938*, Frankfurt a/M, 1974, blz. 78.

Tabel 1. De ontwikkeling van de werkloosheid in Duitsland van 1932-1938 (in miljoenen personen)

Jaar	Tewerkgestelden	Werklozen
1932	13,9	6,0
1933	14,5	5,7
1934	16,1	2,3
1935	17,0	1,8
1936	18,3	1,1
1937	19,7	0,5
1938	20,8	0,2

Bron: G. Stolper, *Deutsche Wirtschaft seit 1870*, Tübingen, 1966, blz. 155.

Tabel 2. Index van de industriële produktie van 1928-1939

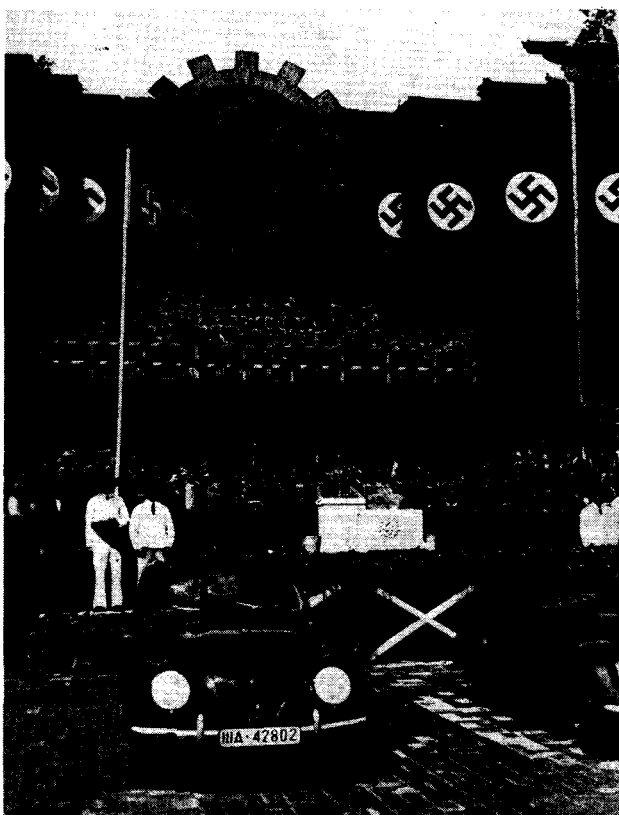
1928 = 100	1928	1934	1935	1936	1937	1938	1939
Kapitaalgoederen	100	49	86	226	156	209	256
Consumptiegoederen	100	59	65	80	92	106	119

Bron: *Statistisches Handbuch von Deutschland 1928-1944*, München, 1949, blz. 460 en 606.

spectaculaire publieke werken in neo-klassieke stijl (zogenaamde „Führerstijl”) opgetrokken regerings- en partijgebouwen, die eeuwenlang de macht van het nationaal-socialisme tot uitdrukking moesten brengen (de Egyptische pyramiden en tempelcomplexen werden als voorbeeld genomen). Tevens werden tal van steden verfraaid met nieuwe schouwburgen en concertgebouwen, niet zelden op persoonlijk bevel van de „Führer”, die zich dikwijls tijdens de bouw met de kleinste details bezighield.

Daarnaast werd het Duitse industriële apparaat gerationaliseerd en gemoderniseerd, terwijl veel aandacht werd geschonken aan de aanleg van fraaie kantines, plantsoenen en parken. Tienduizenden werknemers gingen met de „Kraft durch Freude”-organisatie — onderdeel van de eenheidsvakbond, het „Deutsche Arbeitsfront” — op vakantie. In een nieuw te bouwen industriestad, Wolfsburg, werden de Volkswagenfabrieken gevestigd. (Iedereen moest volgens Hitler in de nabije toekomst over een eigen auto beschikken.) De Volkswagen is door Hitler persoonlijk getest; hij heeft er

Hitler legt de eerste steen voor de Volkswagenfabrieken

diverse proefritten mee gemaakt. Mede door een ononderbroken reeks van „eerste-steenleggingen” en „eerste-spadestecken”, wist Hitler bij het Duitse volk het gevoel op te roepen, dat er een „nieuwe tijd” was aangebroken.

Parallel aan de vermindering van de werkloosheid begon het nationaal inkomen weer te stijgen: van 44,0 mrd. Rijksmark in 1933 tot 79,8 mrd. Rijksmark in 1938. Lonen en prijzen werden kunstmatig laag gehouden om ervoor te zorgen, dat het economisch effect van de overheidsuitgaven ten behoeve van de werkgelegenheidsprojecten niet gedeeltelijk verloren zou gaan door loon- en prijsstijgingen. Bedroegen de lonen en salarissen in 1933 nog 63% van het nationaal inkomen, in 1938 was dat nog maar 57%.

Het economisch beleid hield evenwel geen rekening met de ontwikkelingen op het gebied van de buitenlandse handel. Onder invloed van het eerste vierjarenplan werden goederen die eigenlijk voor de export waren bestemd in het binnenland aangewend. Hierdoor kwam de deviezenpositie in gevaar. Vanwege een deviezentekort kreeg de import met moeilijkheden te kampen en trad voor tal van produkten schaarste op. Daaruit ontstonden allerlei prijsstijgingen, zoals bij voorbeeld voor ijzererts, rubber, oliën, vetten, koper en aluminium. Om een algehele stijging van het loon- en prijsniveau te voorkomen, greep de overheid in 1936 naar het middel van de loon- en prijsstop. De schaarste werd hierdoor evenwel niet opgeheven, zodat de overheid ten slotte voor een voortdurend groter wordend aantal produkten moest overgaan tot een systeem van rantsoenering. Dit leidde weer tot het opkomen van een „zwarte markt”, die steeds omvangrijker werd. Na korte tijd waren alle belangrijke goederen aan een stringente prijs- en hoeveelheidscontrole onderworpen.

Autarkie

De grote afhankelijkheid van het „Reich” van het buitenland, voor een niet onbelangrijk aantal grondstoffen (zie tabel 3) was een ernstige belemmering bij de beheersing van de Duitse economie en bij de uitvoering van de politieke „(Lebensraum)-plannen”. Om zich in te dekken tegen een eventuele blokkade door het buitenland (zoals in de eerste wereldoorlog), besloot Hitler tot invoering van een groots opgezet economisch programma, dat het „Reich” zo autarkisch mogelijk moest maken ten aanzien van voedingsmiddelen en industriële grondstoffen 13). Het begrip autarkie stamt uit de tijd van het mercantilisme en is van oorsprong een militaire term. Het streven naar autarkie had voor Hitler ook een propagandistische waarde (hij wist wel, dat Duitsland met zijn toenmalige gebiedsomvang onmogelijk autarkisch kon worden). Het paste in zijn toekomstige „Grossraumwirtschaft”. De definitieve oplossing van het vraagstuk zag hij in de verovering van

Tabel 3. Importcijfers van enkele belangrijke grondstoffen in Duitsland in 1939

Grondstof	Import als percentage van het binnenlands verbruik
Ijzererts	65%
Oliën	65%
Rubber	— (autarkisch)
Aluminium	20%
Bauxiet	90%
Koper	70%
Lood	80%
Zink	80%
Mangaan	100%
Chroom	100%
Nikkel	100%

Bron: B. Klein, *Germany's preparation for war*, Cambridge Mass., 1959, blz. 54; G. Thomas, *Geschichte der deutschen Wehr- und Rüstungswirtschaft 1918-1943/1945*, Boppard, 1966, blz. 145 e.v..

13) D. Petzina, *Autarkiepolitik im Dritten Reich*, blz. 122. A. Schweitzer, *Der ursprüngliche Vierjahresplan*, Stuttgart, 1956.

nieuwe „Lebensraum”, met name in het oosten 14). Als Duitsland eenmaal aan het hoofd zou staan van een reusachtig continentaal imperium, zou de economie pas volledig autarkisch kunnen zijn.

Hitler wilde autarkie in verschillende fasen bereiken. De uitwerking van dit streven moest beginnen met het eerste vierjarenplan (1933) dat de massa werklozen weer werk moest geven, gevolgd door het „Neue Plan” (1934) dat als doel had de buitenlandse handel volledig aan de politieke doelstellingen te onderwerpen, en waarbij het accent kwam te liggen op het dóórdringen in, zowel politiek als strategisch gezien, gunstig gelegen landen, die over goede landbouwgronden en omvangrijke voorraden grondstoffen beschikten (Zuidoost-Europa), ten slotte gevolgd door het binnenlands equivalent van het „Neue Plan”, het tweede vierjarenplan (1936), dat uitbouw beoogde van grondstoffenvervangende industrie. Autarkie werd in 1936 het toverwoord in Duitsland.

Hitler benoemde Hermann Göring tot gevolmachtigde voor het tweede vierjarenplan en deze kreeg daardoor naast Schacht een sleutelpositie in de Duitse economie. Er ontbrandde al snel een verbitterde strijd tussen de beide rivalen, om de alleenheerschappij over de economie van het „Reich”. Schacht, die liberaler en veel voorzichtiger was dan de zuiver opportunistische, pragmatische en weinig oog voor de economische problematiek hebbende Göring, moest ten slotte in 1937 het onderspit delven.

Hij werd door Hitler ontslagen als minister van Economische Zaken en opgevolgd door de zwakke en kleurloze Funk. (In 1939 werd Schacht ook ontslagen als president van de „Reichsbank”; op 23 juli 1944, drie dagen na de aanslag op Hitler, werd hij wegens een aantal connecties met samenzweerders in een concentratiekamp gevangen gezet.)

Tweede vierjarenplan

Met het in werking treden van het tweede vierjarenplan werd de invloed van de overheid op de lonen, de prijzen, de arbeidsmarkt en de investeringen aanzienlijk uitgebreid. Het totale bedrag aan investeringen in het kader van het tweede vierjarenplan — dat in 1940 vier jaar werd verlengd — bedroeg 13,5 mrd. Rijksmark, ofwel ruim 50% van alle investeringen gedurende die periode door het bedrijfsleven verricht. De chemische industrie speelde een belangrijke rol in het plan (I.G. Farben). Kenmerkend voor het plan was verder de beperking tot afzonderlijke onderdelen van de nationale economie. Het bleef bij een bundeling van individuele programma's en maatregelen.

De uitvoering van het plan vond plaats in drie duidelijk van elkaar te onderscheiden fasen:

- de periode van de herfst 1936 tot de zomer van 1938, met een breedvertakte planning voor de gehele industriële grondstoffensector en de landbouw. Er werd een loon- en prijsbeleid gevoerd, de arbeidsmarkt werd gereguleerd en er werden investeringstoewijzingen ingevoerd;
- de periode van de zomer van 1938 tot het uitbreken van de tweede wereldoorlog (september 1939) met een concentratie op belangrijke oorlogsindustrieën, zoals de chemie, de lichte metaalindustrie en de zuivere wapeningsindustrieën;
- de periode van september 1939 tot het voorjaar van 1942 (het begin van de „periode-Speer”), waarin de organisatie van het vierjarenplan zich ontwikkelde tot de belangrijkste economische factor in de oorlogvoering.

In deze jaren werd de invloed van de chemische industrie op het vierjarenplan steeds belangrijker. Na het eindigen van de „Blitzkriegsfase” verloor het tweede vierjarenplan aanzienlijk aan betekenis, omdat er bij de overschakeling van de „Blitzkrieg” naar de „totale oorlog” geheel nieuwe problemen opdoemden, waar het vierjarenplan geen antwoord op wist 15).

In het kader van het tweede vierjarenplan werden tal van

overheidsbedrijven opgericht. Het belangrijkste voorbeeld was wel de „Reichswerke Hermann Göring” te Salzgitter, waar ijzererts met een laag ijzergehalte werd gewonnen en verwerkt. Naast de winning van bijvoorbeeld ijzererts met een laag gehalte, gaf het vierjarenplan ook een belangrijke impuls tot de ontwikkeling van tal van synthetische producten, zoals synthetische benzine en synthetische rubber.

Aan het einde van het tweede vierjarenplan (in 1940), bleek echter dat voor een aantal vitale grondstoffen de binnenlandse productie nog lang niet voldoende was om niet meer van het buitenland afhankelijk te zijn. Nog altijd moest 65% van het benodigde ijzererts worden ingevoerd (hoofdzakelijk uit Zweden) en 65% van de ruwe olie 16). Ook tal van non-ferrometalen moesten nog in grote mate worden ingevoerd. Slechts rubber werd in voldoende mate geproduceerd.

Het uiteindelijke resultaat van het vierjarenplan is dan ook, over de gehele periode gezien, mager te noemen; met name het systeem van grondstoffenallocatie werkte verre van efficiënt. Een belangrijk doel werd echter wél bereikt: volstrekt ongewenste investeringen werden tegengehouden, terwijl gewenste investeringen (met name in de wapeningssector) zoveel mogelijk werden gestimuleerd.

Financiële politiek van de nazi-overheid

De door de nationaal-socialistische overheid gedurende de jaren 1933 – 1939 genomen maatregelen op het financiële vlak, kunnen we onderverdelen in een drietal categorieën:

- maatregelen in het kader van de budgettaire of begrotingspolitiek;
- maatregelen in het kader van de monetaire of kredietpolitiek;
- maatregelen in het kader van een directe beheersing van lonen en prijzen, ook wel „direct controls” genoemd.

De budgettaire of begrotingspolitiek

In het kader van de budgettaire politiek zijn de omvangrijke overheidsinvesteringen wel het meest opvallend. In tabel 4 wordt een overzicht gegeven van de totale overheidsinvesteringen waaronder ook de uitgaven voor de herbewapening zijn ondergebracht als zogenaamde „income creating expenditures”. Uit de tabel blijkt dat in het eerste jaar van de regering-Hitler de uitgaven voor verkeer groter waren dan die voor herbewapening; vanaf 1934 vormen de uitgaven voor wapenning echter de grootste post, hoewel de uitgaven voor verkeer zeer belangrijk bleven.

Tabel 4. Overheidsinvesteringen in Duitsland gedurende de jaren 1932-1938

In mln. Rijksmark	1932	1933	1934	1935	1936	1937	1938
Bewapening	620	720	3.300	5.150	9.000	10.850	15.500
Verkeer	805	1.238	1.694	1.876	2.144	2.400	3.376
Openbaar bestuur	800	810	1.200	1.400	1.400	1.420	1.200
Verzorgingsbedrijven	218	200	289	390	500	600	700
Woningbouw	150	185	275	220	175	200	250
Totaal	2.590	3.150	6.760	9.040	13.320	15.470	21.030
Index: 1928 = 100							
Nominaal	36	44	93	125	183	214	290
Reëel	47	60	123	166	241	278	377
Overheidsinvesteringen in percentage van het nationaal inkomen (netto)	9,6%	5,7%	12,8%	15,3%	20,1%	21,0%	25,6%

Bron: R. Erbe, *Die nationalsozialistische Wirtschaftspolitik 1933-1939 im Lichte der modernen theorie*, Zürich, 1958, blz. 25.

14) A. Hitler, *Hitler's Zweites Buch. Ein Dokument aus dem Jahr 1928*, ingeleid en van commentaar voorzien door G.L. Weinberg, Stuttgart, 1961, blz. 55.

15) D. Petzina, *Vierjahresplan und Rüstungspolitik*, in: *Wirtschaft und Rüstung am Vorabend des Zweiten Weltkrieges*, Düsseldorf, 1975, blz. 66.

16) G. Thomas, *Geschichte der deutschen Wehr- und Rüstungswirtschaft 1918-1943/1945*, Boppard, 1966, blz. 145 e.v.

De fiscaal-politieke maatregelen ter bevordering van de particuliere investeringen en de consumptie namen in het economisch beleid van Hitler-Duitsland een ondergeschikte plaats in. De enige belangrijke maatregel was de vrijstelling van omzetbelasting op de aanschaf van nieuwe auto's. Deze maatregel was vanzelfsprekend gunstig voor de autoindustrie, die in de investeringsstatistiek onder het hoofd „kapitaal-goederenindustrie” was opgenomen.

De overheid streefde ernaar de particuliere consumptie terug te dringen, opdat zoveel mogelijk produktiefactoren beschikbaar zouden komen voor de produktie van kapitaal-goederen ten behoeve van de herbewapening. De zeer omvangrijke investeringen in het kader van de twee vierjarenplannen, kwamen op de begroting tot uiting in bovenmatige stijgingen van de overheidsuitgaven, die ver uitgingen boven de belastingontvangsten. Het gevolg was een steeds toenemend begrotingstekort, dat opliep van 2,4 mrd. Rijksmark in 1933 tot 10,5 mrd. Rijksmark in 1938. Het blijkt dat de nationaal-socialistische economische politiek op grote schaal de door Keynes bepleite „deficit spending” heeft toegepast. Als kanttekening bij de toepassing van „deficit spending” kan nog worden vermeld dat deze politiek in theorie wel bestond — zowel Keynes als Duitse economen hadden in theorie een dergelijke financiële politiek bepleit als wapen tegen de werkloosheid — maar dat men in Duitsland als eerste ertoe is overgegaan deze nieuwe techniek op grote schaal in praktijk te brengen. De omringende landen bleven in hoofdzaak nog vasthouden aan de toen alom heersende opvattingen omtrent het „sluitende budget” van de overheid.

Tussen 1933 en 1938 steeg de totale zwevende overheidsschuld hierdoor met 17 mrd. Rijksmark. De totale verhoging van de overheidsschuld gedurende de periode 1933-1938 bedraagt ongeveer 29,5 mrd. Rijksmark, (waarvan 12,5 miljard Rijksmark afkomstig is van de middellange- en lange-termijnschuld). Hieruit blijkt ook weer de politiek van de „deficit spending”. Zetten wij de totale schuldtoename van de overheid af tegen het cumulatieve begrotingstekort (1933-1938) van ongeveer 31 mrd. Rijksmark, dan blijkt dat bijna 60% van dit totale tekort was gefinancierd via verhoging van de zwevende overheidsschuld.

De monetaire of kredietpolitiek

We zullen hier nader ingaan op de financiering van de overheidstekorten, waarbij een onderscheid wordt gemaakt tussen financiering van die tekorten door verhoging van de zwevende overheidsschulden enerzijds, en financiering van die tekorten door verhoging van de middellange- en lange-termijnschulden anderzijds. De geld- en kredietpolitiek van minister Schacht werd altijd als het kernstuk beschouwd van het „Wirtschaftswunder” van nazi-Duitsland. Toch wijzen wij erop dat de kredietpolitiek slechts een ondergeschikte rol vervulde; in wezen bleef deze beperkt tot een zo geruisloos mogelijk financieren van de tekorten op de overheidsrekening. De gevoerde kredietpolitiek stond derhalve volledig in de schaduw van de budgettaire of begrotingspolitiek.

Nadat de overheid had besloten de werkverschaffings- en herbewapeningsprojecten voor een groot deel te financieren met behulp van de „deficit spending”, was de kredietpolitiek nog slechts bedoeld om financieel-technische problemen op te lossen en speelde daarbij geen zelfstandige rol als instrument van de conjunctuurpolitiek.

Bij de financiering van tekorten via verhoging van de zwevende schulden werd gebruik gemaakt van: werkverschaffingswissels (voor de financiering van de werkverschaffingsprojecten in het kader van het eerste vierjarenplan); Mefowissels (voor de financiering van de herbewapening in het kader van het tweede vierjarenplan); renteloos schatkistpapier en andere soorten korte-termijnleningen.

Bij de financiering van de tekorten via verhoging van de middellange- en lange-termijnschulden werkte de overheid met staatsleningen en gaf middellang schatkistpapier uit. We

zullen ons beperken tot de werkverschaffings- en Mefowissels, waarbij de techniek van de „vóórfinanciering” werd toegepast, die werkte via verhoging van de zwevende overheidsschulden.

a. De financiering van de werkverschaffing

Tot 1936 werd in het kader van het eerste vierjarenplan een bedrag van ruim 5 mrd. Rijksmark voor extra investeringen ter beschikking gesteld. Schacht paste bij de financiering van het eerste vierjarenplan het systeem van de vóórfinanciering toe. De belangrijkste vormen daarbij waren de werkverschaffings- en Mefowissels. Bij de werkverschaffingsprojecten gingen men als volgt te werk. Particuliere ondernemers, die waren betrokken bij de uitvoering van overheidsprojecten voor de werkverschaffing, trokken zogenaamde werkverschaffingswissels op door de overheid speciaal daarvoor opgerichte instellingen, zoals de „Oeffa”, de „Deutsche Gesellschaft für öffentliche Arbeiten AG”. Deze werkverschaffingswissels, die een looptijd hadden van drie maanden tot vijf jaar, beschikten over een herdisconteringstoezegging van de Reichsbank en waren daardoor zonder meer liquide. Zij konden bij nagenoeg alle banken en in het algemeen op de geldmarkt worden ingewisseld. De particuliere banken en andere bezitters van werkverschaffingswissels konden op hun beurt deze wissels bij de Reichsbank inwisselen. De uitgifte van deze wissels leidde niet direct tot vergroting van de geldhoeveelheid, omdat ze op speciale instellingen (zoals de „Oeffa”) waren getrokken en niet op de overheid. Indirect werken ze wel verhogend op de overheidsschuld, omdat de overheid de werkverschaffingswissels toch op de een of andere wijze moest dekken. Zij deed dit door bij de Reichsbank als dekking zogenaamde „Deckungs-Steurgutscheine” en „Arbeitschatzanweisungen” te deponeren. Verder verhoogde de overheid haar schuld nog eens door de uitgifte van „unverzinsliche Schatzanweisungen”, die eveneens als dekking dienst deden. Vanaf het begin van 1933 tot de zomer van 1935 werd de zwevende overheidsschuld met rond 3 mrd. Rijksmark vergroot, terwijl gedurende deze periode eveneens voor een 3 mrd. Rijksmark aan werkverschaffingswissels werd uitgegeven, die technisch gezien niet tot de overheidsschuld konden worden gerekend.

De uitgifte van door overheidspapieren gedekte wissels ter financiering van de werkverschaffing was slechts één aspect van het systeem van vóórfinanciering. Het andere bestond uit een reeds van te voren opgesteld aflossingsplan of een consolidering van deze korte-termijnschulden. Het aflossingsplan had evenwel geen betrekking op de werkverschaffingswissels, maar slechts op het gedeelte dat door de „Arbeitsschatzanweisungen” en de „Deckungs-Steurgutscheine” gedekte deel (ongeveer 50%). Het aflossingsplan, dat in de Duitse literatuur als „Vorbelastung künftiger Reichshaushalte” werd gekenschetst, voorzag in een aflossing van de werkverschaffingswissels gedurende de jaren 1934-1938 (de periode waarop de looptijd van de wissels eindigde). In deze jaren werden daadwerkelijk de door de „Arbeitsschatzanweisungen” en „Deckungs-Steurgutscheine” gedekte werkverschaffingswissels nominaal terugbetaald. Aan het eind van het fiscale jaar 1938 waren bovengenoemde dekkingsvormen niet meer in omloop. In werkelijkheid echter ging het hier noch om een echte aflossing, noch om een echte consolidatie, maar zuiver en alleen om een overboeking. Er vindt immers pas een feitelijke aflossing of consolidatie plaats, indien de totale zwevende overheidsschuld met het bedrag van de aflossing of de consolidatie afneemt. Dat was in Duitsland niet het geval; in de plaats van de werkverschaffingswissels werden andere kortlopende vormen van zwevende schulden — zoals de Mefowissels — voortdurend verhoogd.

b. De financiering van de herbewapening

Evenals de werkverschaffingsprojecten, werd ook de herbe-

wapening grotendeels met wissels gefinancierd. Er werd gebruik gemaakt van zogenaamde Mefowissels, die evenals de werkverschaffingswissels een verhoging van de zwevende overheidsschuld tot gevolg hadden. Mefo is de afkorting van de door Schacht opgerichte „Metallurgische Forschungsgesellschaft GmbH”. Deze schijnfirma werd in 1933 opgericht met een beginkapitaal van 1 mln. Rijksmark. De wissels werden door alle Duitse bankinstellingen geaccepteerd en ten slotte ingenomen door de Reichsbank. Analooq aan de werkverschaffingswissels, leidde de uitgifte van Mefowissels niet tot een formele verhoging van de overheidsschuld omdat deze op een particuliere (niet-overheids)instelling werden getrokken. Zo werd een directe schuldtoename van de overheid bij de Reichsbank, en dus een formele vergroting van de geldhoeveelheid, vermeden. Het aantal Mefowissels bereikte in het voorjaar van 1938 zijn grootste omvang (12 mrd. Rijksmark). Gemiddeld werd gedurende de jaren 1933-1938 rond 38% van de totale militaire uitgaven door Mefowissels gedekt. Na afloop van de looptijd (van vijf jaar) waren grote hoeveelheden Mefowissels bij de Reichsbank geconcentreerd, maar er heeft evenwel nooit een echte consolidatie plaatsgevonden.

Bij de financiering van de overheidstekorten door verhoging van de middellange- en lange-termijnschulden, willen we tot slot wijzen op de methode van het „geruisloos” plaatsen van de middellange- en lange-termijnleningen door de overheid. Deze methode verliep als volgt: de zich bij de diverse kredietinstellingen opeenhopende deposito's, of het nu lange-termijnbesparingen bij de „Kapitalsammelstellen” betrof, dan wel kortlopende deposito's bij de „Geldsammelstellen” werden door het rijk rechtstreeks afgeroomd, zonder ruchtbaarheid daaraan te geven. Als „Kapitalsammelstellen” gelden spaarbanken, kredietinstellingen en verzekeringsmaatschappijen. Deze instituten maakten periodiek aan de overheid bekend, hoeveel de overheid bij hen kon plaatsen op

De „Blitzkrieg-economie”; een munitiefabriek in het Ruhrgebied, uiting van de Duitse oorlogsinspanning

grond van de bij hen binnengestroomde gelden. Vervolgens maakten deze instellingen het door de overheid gewenste bedrag aan de Reichsbank over. Via deze „geruisloze” weg werden alle spaar- en verzekeringsgelden in schuldtitels van de overheid belegd, zonder dat hier ruchtbaarheid aan werd gegeven.

Al met al is echte kredietpolitiek met veel openmarkttransacties en veranderingen van de discontopercentages in Duitsland gedurende het nationaal-socialistische bewind niet gevoerd. De kredietpolitiek stond immers geheel in dienst van de begrotingspolitiek om te zorgen voor een vlotte en zo „geruisloos” mogelijke financiering van het begrotingstekort, van de werkverschaffing en de herbewapening.

Het directe ingrijpen van de nazi-overheid (de „direct controls”)

Reeds vanaf 1933 greep de regering-Hitler uiterst krachtig in bij prijsopdrijvingen. Typerend voor de economische politiek van de nazi's is de mengeling van onorthodoxe maatregelen met orthodoxe voorstellingen. Zo besloot de overheid om de economie via begrotingstekorten nieuwe impulsen te geven, terwijl anderzijds alles in het werk werd gesteld om het trauma van de inflatie dat nog uit het begin van de jaren twintig stamde te vermijden. Derhalve besloot de regering om de prijsstijgingen terug te dringen en teniet te doen. Instrumenten hiervoor waren de prijsstop en de loonstop.

Als gevolg van deze maatregelen bleef het nominale prijspeil — ondanks de expansieve economische politiek — steeds beneden dat van de jaren twintig. In 1937 en 1938 vond als gevolg van het plaatsen van omvangrijke kortlopende overheidsleningen een sterke toename plaats van de geldhoeveelheid. Toch is in 1938 een daling van de omloopsnelheid van het geld te constateren, die werd veroorzaakt door de stringente loon- en prijsmaatregelen.

Met de afkondiging van de algehele prijsbeheersing in 1936 werd de politiek van de „zurückgestaute Inflation” toegepast. De overheid bestreed evenwel niet de oorzaken van de inflatie, maar het symptoom: de prijsstijging. Hierdoor vond veel potentiële koopkracht geen uitweg meer en het gevolg was het ontstaan van een steeds omvangrijker wordende „zwarte markt”.

Naast een prijsstop werd tevens een algehele loonstop afgekondigd, omdat anders het gehele effect van de prijsstop teniet zou worden gedaan. Bovendien wilde men de particuliere consumptie beperkt houden ten behoeve van de herbewapening. De overheid slaagde erin de loonontwikkelingen in sterke mate te beheersen. Tabel 5 geeft weer in welke mate de lonen en salarissen zijn achtergebleven bij de stijging van het nationaal inkomen.

Gedurende de zes jaren dat de nazi's vóór de oorlog in Duitsland aan de macht waren, steeg niettemin het reële inkomen van de werknemers met gemiddeld 200 Rijksmark per jaar, op een reëel inkomen per hoofd in 1933 van ongeveer 1300 Rijksmark. Er was dan ook niet veel arbeidsonrust onder de werkende bevolking; van ontberingen, laat staan honger, was geen sprake en juist de herinneringen aan ontbe-

Tabel 5. Netto nationaal inkomen tegen factorkosten en de levensstandaard

Jaar	Nationaal inkomen in mrd. Rijksmark	Lonen en salarissen		Index bruto weekverdiensten van werknemers (1936 = 100)	
		in mrd. Rijksmark	in % van het nat. inkomen	nominaal	reëel
1932	42,6	27,4	64	85,8	88,5
1933	44,0	27,7	63	87,7	92,5
1934	50,4	31,2	62	94,1	96,7
1935	56,8	34,5	61	96,4	97,6
1936	63,6	37,7	59	100,0	100,0
1937	71,5	41,5	58	103,5	103,0
1938	79,8	45,7	57	107,5	107,5

Bron: G. Stolper, *Deutsche Wirtschaft seit 1870*, Tübingen, 1966, blz. 175.

ringen, honger en werkloosheid, die een ieder nog vers in het geheugen lagen, zorgden mede voor een betrekkelijke arbeidsrust. Bovendien waren er nogal wat vroegere vakbewegings- en partijleiders gedood of gevangen gezet.

De Blitzkrieg-economie (1939-1941)

Zoals reeds vermeld, streefde Hitler naar de schepping van een reusachtig germaans imperium, dat zich over het grootste deel van Europa moest uitstrekken. De verovering van die „Lebensraum” was één van de belangrijkste doelen van het nationaal-socialisme 17). De ervaringen uit de eerste wereldoorlog hadden zowel Hitler als de Duitse legerleiding ervan overtuigd, dat een langdurige en uitputtende oorlog met een economische blokkade van het „Reich” op den duur noodlotig zou zijn. Daarom moest ten koste van alles een langdurige oorlog worden voorkomen. Hitler was ervan overtuigd, dat de verovering van „Lebensraum” door middel van kortstondige, snelle en overrompelende aanvalsoorlogen op afzonderlijke tegenstanders moest gebeuren. Hij had zoveel vertrouwen in dit concept van „Blitzkriege”, dat hij op het alternatief, een langdurige oorlog met méér dan een tegenstander, in geen enkel opzicht was voorbereid.

Door tijdgenoten in en buiten Duitsland werd aangenomen, dat het nationaal-socialistische bewind, in nauwe samenwerking met de legerleiding en met het bedrijfsleven, van 1933 af aan de gehele Duitse economie tot een ware oorlogseconomie had omgesmeed 18). Velen geloofden dat het land „tot de tanden toe” was bewapend en gereed stond om een „totale oorlog” te ontketenen. Uit naoorlogse onderzoekingen blijkt evenwel dat Duitsland zich aan de vooravond van de tweede wereldoorlog onvoldoende had voorbereid op het voeren van oorlog en dat pas in 1942 in het land sprake was van een volledige oorlogseconomie. In werkelijkheid was het Reich gedurende de jaren 1933-1939, zoals gezegd, langzaam maar zeker voorbereid op het voeren van Blitzkriege. De strategie van de Blitzkrieg, waarbij niet alleen militaire en economische, maar ook politieke, sociale en psychologische factoren meespeelden, noopte tot slechts een beperkte inschakeling van de economie in de oorlogvoering. De gehele opzet van de Blitzkrieg draait immers om het vermijden van een langdurige oorlog, die op economisch gebied veel meer inzet zou eisen.

Het slagen van de Blitzkrieg hing in hoofdzaak af van twee factoren:

- de „Wehrmacht” moest op zo kort mogelijke termijn worden voorzien van de door haar benodigde materialen, zoals tanks, vliegtuigen, onderzeeboten, munitie, benzine enz., om gedurende korte periode superieur te zijn aan haar tegenstander;
- er moest derhalve een optimale *flexibiliteit* zijn in het economische systeem. Dit houdt in, dat de economie zich in een razendsnel tempo moest kunnen omschakelen van bijvoorbeeld tank- op vliegtuigproductie en van consumptiegoederen op militaire goederen.

Gedurende de jaren 1933-1939 gaf Duitsland in totaal 19,7% van zijn (netto) nationale inkomen uit aan bewapeningsuitgaven (tegen Frankrijk en Engeland resp. 17% en 12%). Toch was in 1939 bijvoorbeeld de vliegtuigproductie niet groter dan die van de Engelsen en de productie van tanks zelfs geringer. Getalsmatig waren de Duitse strijdkrachten in 1939 nog niet volledig gelijkwaardig aan bijvoorbeeld de Franse, terwijl de Duitse bewapening in ernstige mate werd gehinderd door gebrek aan grondstoffen en door geringe voorraden. Bij het uitbreken van de tweede wereldoorlog was de situatie op het gebied van de munitie-aanmaak zelfs alarmerend: er was slechts voor zes weken voorraad aan munitie.

Niettemin leek de strategie van de Blitzkrieg te slagen. Duitsland veroverde het ene land na het andere. Het succes van de afzonderlijke veldtochten maakte een mobilisatie van

het gehele economische leven niet noodzakelijk. Reeds in de herfst van 1940 verkondigde Hitler dat een deel van de Duitse productiecapaciteit weer moest worden omgeschakeld op de productie van consumptiegoederen. Ook in het najaar van 1941, toen de Duitse legers diep in de Sowjetunie vochten, decreeteerde Hitler een verhoging van de consumptiegoederenproductie, waardoor deze in 1942 zelfs het niveau van 1937 bereikte!

Toen bij Stalingrad en Leningrad zich de eerste Duitse nederlagen begonnen af te tekenen en de Blitzkrieg zijn Blitzkarakter had verloren, zag het nationaal-socialistische regime in, dat het „Blitzkriegconcept” waarop de gehele economie was afgestemd, niet langer doeltreffend kon functioneren. Het roer moest radicaal worden omgegooid; de totale oorlog diende zich aan, met alle consequenties van dien.

De totale-oorlogseconomie onder minister Speer; de jaren 1942-1945

Met Speer (opvolger van de in februari 1942 verongelukte toenmalige minister van wapeniging en munitie Todt) begon een nieuw tijdperk, waarin de gehele Duitse wapeningsindustrie werd gecentraliseerd. Vóór die tijd ontbrak het juist aan één centrale planningsinstantie. Er was sprake van een moordende onderlinge concurrentie.

De eerste maatregelen voor de organisatie van een centraal planningsorgaan had Todt nog kort voor zijn dood genomen. Op grond daarvan wist Speer op 4 april 1942 toestemming van Hitler te krijgen voor de oprichting van een „Amt für zentrale Planung”. Deze instantie bestond uit de volgende personen: Speer, voorzitter; Milch, staatssecretaris van het rijksluchtvaartministerie en plaatsvervanger van Göring in diens functie van gevolmachtigde voor het tweede vierjarenplan, en Funk, minister van Economische Zaken en opvolger van Schacht.

De „Wehrmacht” kreeg absolute voorrang bij de uitvoering van opdrachten. Het ministerie-Speer nam de gezamenlijke opdrachten van de „Wehrmacht” over en bepaalde, welke bedrijven deze moesten uitvoeren en welke produktiemethoden moesten worden aangewend. Speer had slechts vijf dagen tijd om er zich een idee over te vormen hoe hij zijn ministerie wilde runnen en ontwierp een voor die tijd geheel nieuw organisatieschema voor zijn ministerie. De verticale kolommen van dit schema hadden betrekking op de afzonderlijke afgewerkte eenheden zoals tanks, vliegtuigen, munitie, wapens, schepen, machines enz. Deze loodrecht staande zuilen werden door talrijke cirkels omringd, die elk afzonderlijk een groep voorstelden van de voor alle geschut, tanks, vliegtuigen en andere wapeningsapparaten vereiste toeleveringen. In deze cirkels kon dan de vervaardiging van bijvoorbeeld gietstukken, kogellagers of van de elektrotechnische uitrusting worden vastgesteld. Als architect was Speer gewend aan driedimensionale tekeningen en het is derhalve niet verwonderlijk, dat hij ook dit nieuwe organisatieschema in perspectief tekende.

De veelal elkaar beconcurrerende wapeningsbedrijven werden analoog aan het nieuwe organisatieschema samengevoegd en in vakgroepen opgedeeld, terwijl aan het hoofd ervan bekwame vakmensen en technici kwamen te staan, met verregaande bevoegdheden. De centrale planning bewees uiterst werkzaam en efficiënt te zijn. In plaats van periodieke besprekingen tussen „Wehrmacht”, „Reichsbahn”, industrie-groepen en diverse „Reichsstellen”, waarbij het in het verleden altijd een touwtrekken was om grondstoffentoewijzingen of verdeling van transportmogelijkheden, trad nu één centrale

17) J.C. Fest, *Hitler*, Frankfurt a/M, 1972, tussenbeschouwing VIe boek.

18) H. Lichtenberger, *The Third Reich*, New York, 1937. M. Sweezy, *The structure of the Nazi economy*, Cambridge, 1941.

planningsinstantie op. In korte tijd bereikten de productiecijfers tot dan toe ongekennde hoogten, terwijl de hoeveelheden gebruikte grondstoffen en het aantal arbeidsuren per productie-eenheid daalden. Daarmee was ongeveer bereikt wat Rathenau, Pruisisch minister van oorlog tijdens de eerste wereldoorlog, in 1917 had voorspeld als resultaat van rationalisering: „verdubbeling van de productie bij gelijkblijvende outillage en arbeidskosten”.

Al in de eerste maanden van de periode-Speer (van maart tot juli 1942), steeg de productie van wapens en munitie met ongeveer 60%. Vanaf het midden van het jaar 1942 werd de wapenproductie geconcentreerd en wel met name op tanks en vliegtuigen; binnen een half jaar steeg het aantal geproduceerde tanks met 25%, dat van vliegtuigen met 60%. In de zomer van 1944 werd voor veel oorlogstuig zelfs een hoogtepunt in de productie bereikt. Stellen wij de index van de totale wapenproductie in 1942 op 100, dan bedroeg deze in 1943: 229 en in 1944 zelfs: 332! Het aantal ingezette arbeidskrachten steeg daarbij slechts met 30%. Volgens Speer was voor de opvallende productieverhogingen het feit bepalend, dat methoden werden gebruikt waarbij aan enkele vakbekwame technici de verantwoordelijkheid voor hele onderdelen („Hauptauschüsse”) van de bewapening werd toevertrouwd. Ondanks de forse productie vertoonde de „Zentrale Planung” toch nog enige fricties in de werking. Deze werden in hoofdzaak veroorzaakt door competentiekwesties. Zo bestond theoretisch nog altijd het tweede vierjarenplan met Göring — een belangrijke rivaal van Speer — aan de leiding, terwijl door rechtstreeks ingrijpen van Hitler via z.g. „Führerentscheiden” de optimale werking van de „Zentrale Planung” eveneens werd belemmerd. Daarbij kwam nog dat Speer geen bevoegdheid had over de Arbeitseinsatz waardoor een grote controverse met Sauckel, het hoofd van deze organisatie niet uitbleef. Hetzelfde gold voor tal van andere „Sonderbevollmächtigten” speciaal vanuit de „Partei”, NSDAP.

Op 18 februari 1943, kort na de nederlaag van de Duitse legers bij Stalingrad en hun verdrijving uit Noord-Afrika, verkondigde Goebbels, minister van propaganda, in het „Sportpalast” van Berlijn de „totale oorlog”. De slagzin „boter en kanonnen” werd vervangen door de slagzin „kanonnen in plaats van boter”, terwijl de productie van consumptiegoederen drastisch werd beperkt. Begin 1942 lag de productie van consumptiegoederen in Duitsland slechts 3% onder het vóóroorlogse niveau. Stellen wij de productie-index van consumptiegoederen in 1938 op 100, dan bedroeg deze in 1940: 100; in 1941: 97 en in 1942: 88. In Groot-Brittannië waren deze cijfers als volgt; 1940: 87; 1941: 81 en 1942: 79 19). Duitsland ging zich voorbereiden op de „totale oorlog” (zie tabel 6 en figuren 1 en 2).

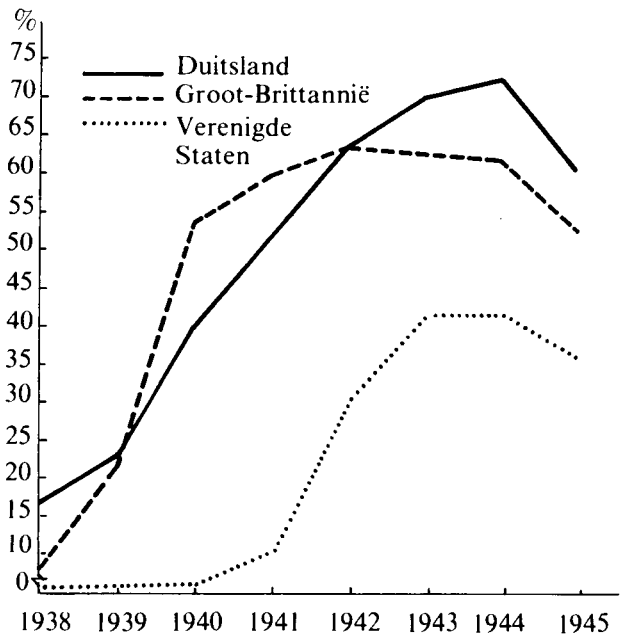
Uit tabel 6 blijkt de aanzienlijke hoogte van de industriële productie, met name die van goederen ten behoeve van de bewapening, gedurende de jaren 1943 en 1944. In figuur 1 wordt een overzicht gegeven van de militaire uitgaven van Duitsland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten, uitgedrukt als percentage van hun (bruto) nationale inkomen. Uit deze figuur blijkt, dat de militaire uitgaven van Duitsland in 1944 hun hoogtepunt bereikten en in 1945 drastisch daalden (de oorlog duurde in 1945 immers maar ruim vier maanden). Gedurende de jaren 1939–1945 bedroegen de militaire uitgaven voor Duitsland 510 mrd. Rijksmark (de totale overheidsuitgaven bedroegen in die periode 685 mrd. Rijksmark).

Tabel 6. Index van de industriële productie in Duitsland gedurende de jaren 1939–1944 (1938 = 100)

	1939	1940	1941	1942	1943	1944
Totale industriële productie	106	102	105	106	119	117
Waarvan:						
consumptiegoederen	100	95	97	88	91	87
kapitaalgoederen voor de bewapening	125	220	221	321	500	425

Bronnen: R. Wagenführer, *Die deutsche Industrie im Kriege*, 229 e.v.; G. Kroll, *Von der Weltwirtschaftskrise zur Staatskonjunktur*, Berlijn, 1958, blz. 611 e.v. (statistisch gedeelte).

Figuur 1. Militaire uitgaven van Duitsland, Groot-Brittannië en de Verenigde Staten als percentage van hun bruto nationaal inkomen

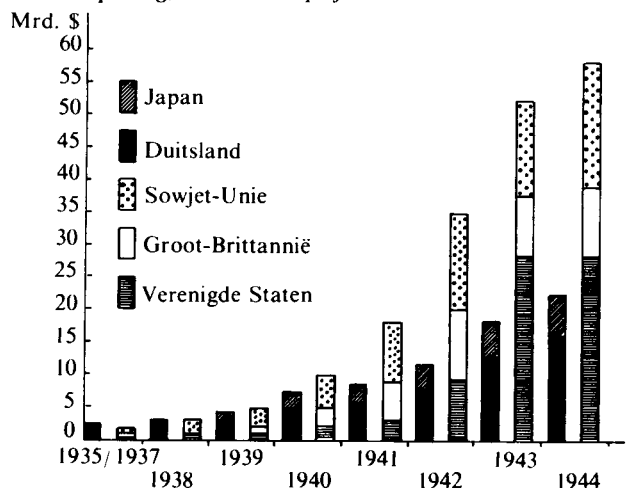

Bronnen: B.A. Carroll, *Design for total war*, blz. 262 e.v.; R. Wagenführer, *Die deutsche Industrie im Kriege*, blz. 23 e.v.

Ten slotte worden in figuur 2 de Duitse militaire uitgaven vergeleken met de Amerikaanse, Engelse, Russische en Japanse uitgaven voor bewapening. Gedurende de jaren 1939–1942 kon Duitsland met behulp van het „Blitzkrieg”-effect nog een groot aantal landen onder de voet lopen, maar van 1942 af kwam de bewapening van de tegenstanders goed op gang. Reeds in 1942, doch met name in 1943 en 1944, werd het Reich door zijn tegenstanders ten aanzien van de militaire uitgaven ruimschoots voorbijgestreefd.

Vanaf 1943 namen de geallieerde luchtaanvallen in hevigheid sterk toe, waarbij zij zich sedert 1944 meer concentreerden op het systematisch bombarderen van „bottlenecks” in de Duitse wapenindustrie. Volgens Speer werd de technische oorlogvoering op 12 mei 1944 beslist, toen de geallieerden systematisch de Duitse benzinefabrieken bombardeerden en de Roemeense aardolievelden bij Ploesti. Nadat tegen het einde van mei 1944 de Duitse benzineproductie al met de helft

Figuur 2. De Duitse militaire uitgaven vergeleken met de Amerikaanse, Engelse, Russische en Japanse uitgaven voor herbewapening; in mrd. \$ en prijzen van 1944

Bron: R. Wagenführer, *Die deutsche Industrie im Kriege*, blz. 86.

was gedaald, brachten de geallieerde luchtaanvallen van 22 juni en 17 juli de genadeslag toe aan de Duitse benzineproductie. Deze was toen reeds met 98% gedaald en de reserves moesten worden aangesproken. Op 6 juli 1944 werd de geallieerde invasie in Normandië met succes uitgevoerd en bijna tegelijk begon een groots opgezet Sowjet-offensief, dat spoedig tot een verlies van 25 complete Duitse divisies zou leiden. De drievoudige aanval, namelijk op de fronten in het westen, in het oosten en de aanvallen in de lucht, eindigde ten slotte in

het voorjaar van 1945 met de totale nederlaag en de onvoorwaardelijke capitulatie van nazi-Duitsland. Met de ondergang van het „duizendjarige rijk” en van zijn machthebbers ging ook het economische en handelspolitieke systeem ten onder, Europa na jarenlange brutale roof, plundering en uitbuiting in ontredderde toestand achterlatend.

H. van Capelle